

PROBLEMEN EN INVENTARISATIE
VAN DE VERBALE STRUKTUREN IN HET
DHO ALUR
(NOORDOOST-KONGO)

DOOR

Amaat BURSENS

WITH AN ENGLISH SUMMARY

This material may be protected
by copyright.

*Mededelingen van de koninklijke
Academie voor Wetenschappen,
Letteren en Schone Kunsten van
België, Klasse der Letteren, 31 (3)*

pp 3-27

1969

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSTRAAT 1
BRUSSEL

WOORD VOORAF

Het Dhó 'Alúr is de enige Nilotische taal die in de Democratische Republiek Kongo inheems is. Zij behoort, volgens de klassifikatie van J. H. GREENBERG ⁽¹⁾, tot de 'Eastern Sudanic'-groep.

Het gebied van het Dho Alur strekt zich uit langaheen de linkeroever van het noordelijk deel van het Albertmeer en de Nijl. In Kongo verblijven de 'Alúr in het gebied van Mahagi nabij het meer. Men schat de sprekers op 180.000, waarvan ongeveer de helft in Kongo is gevestigd.

De taal wordt gesproken door de Angal, War-Palara, Jukoth, Pandúrú-Pamítá, Mukámbú, Jugándá, Padsya, Ukuro, Paidha en Parómbó.

'Alúr is de gemeenschappelijke naam voor deze volkstammen. Dhó(g) betekent 'mond' (of taal).

Meer inlichtingen over de klassifikatie van het Dho Alur en zijn sprekers kan men aantreffen in mijn Inleiding tot de *Proeve van Dho Alur-woordenboek, Dho Alur — Frans — Nederlands — Engels*, door J. UKOKO, J. KNAPPERT, M. VAN SPAANDONCK; Gent 1964, Rijksuniversiteit. — Het Woordenboek, evenals deze studie over de verbale structuren, kwam totstand in het raam van de werkzaamheden van de studiegroep 'Ganda-Congo'. — Mijn zegslieden waren MAXIME ANGILE (Angal), ANDRÉ UCOPI (Jukoth) en vooral JOSEPH UKOKO (Panduru).

Het Dho Alur is een toontaal. Tonologische en fonologische gegevens treft men in de bedoelde Inleiding aan (p. xii-xvi).

Syllaben zonder toonteken zijn laag = `; ' = hoog; ! = middelhoog; ^ = hoog-laag; ~ = laag-hoog; v = middelhoog-hoog.

⁽¹⁾ *Languages of Africa*, Den Haag 1963; vii + 171 pp.; 6 kaarten.

thudh-o	indeuken, indrukken
thudh-o	sparen, bezuinigen
dhadh-o	optrekken, uiteenspreiden
dhadh-o	uitpersen
dhadh-o	zuigen

Met alveolare plosieven

tad-o	vertellen
ted-o	koken
tud-o	knopen
dat-o	schoonmaken
dot-o	aanklagen
twad-o	rond maken
dad-o	uitzoeken, sorteren
ded-o	wannen
did-o	effenen, verharden
dwo-d-o	samenbinden
dyed-o	in evenwicht houden
tat-o	zuiveren, louteren
tit-o	ordenen

- 1.4. De verbaalstam met intransitieve betekenis, vergeleken met de transitieve, heeft geen klinker-eindelement meer.

De morfologische formule is bijgevolg herleid tot een minimum : [K], fonologisch CVC of VC.

luk	spruiten (jong gras)
luk-o	het dak bedekken (met stro)
keq	afwezig zijn, verdwijnen
keq-o	weglaten, missen
kaq	onvruchtbaar worden
kaq-o	onvruchtbaar maken
kac	afgescheiden zijn
kac-o	scheiden, afzonderen
lor	dalen
lor-o	doen af dalen
kek	openbarsten
kek-o	doen openbarsten
hl	zeer zuiver zijn, verbeterd zijn
hl-o	zuiveren, reinigen

er	afgekrabd zijn
er-o	krabben, wegevegen
um	bedekt, verborgen worden
um-o	bedekken, verbergen
ol	vermoeid worden
ol-o	vermoeien
or	instorten, vervallen
or-o	verwoesten, slopen

- 1.5. Verbaalstammen met een semi-vokaal /w/ of /y/ als C₂ in de transitieve konstruktie [K + o], fonologiseren de semi-vokaal tot volwaardige klinker /u/ of /i/ in de intransitieve vorm [K].

a) met /w/ :

ew-o	doen meevallen
eu	meevallen
lyew-o	zwak maken
lyeu	verzwakt zijn (door honger)
mew-o	branden, opstoken
meu	opvlammen, opblaaien

b) met /y/ :

loy-o	overwinnen
lor	gesmolten, opgelost worden
loy-o	laten stromen, bevochtigen
loy	vloeien, stromen
may-o	bevochtigen
mai	vloeibaar worden
may-o	verspreiden
mai	verspreid worden
cwey-o	vetten, dik maken
cwei	vet worden

2. Het morfeem |ni-|

- 2.1. De handeling als algemeen (abstrakt) begrip wordt weergegeven door een morfologische konstruktie [ni + K + o] die we als een infinitief kunnen beschouwen.

- 2.2. Echotoneem. — De prefigering van |ni-| veroorzaakt een verandering in het normale toonpatroon van de dissyllabische transitieve verbaalstam : LL > H-HL.

Beide klankgrepen van het suffix zijn morfotonologisch laag.

wal-o	wieden
wal-ini	staan koken, zieden
thak-o	willen, begeren
thak-ini	even overlopen
lot-o	ophangen
lot-ini	opgehangen zijn
riw-o	duurs zellen
riw-ini	overbelast zijn
fug-o	vetmesten
fug-ini	vet worden of zijn

7.2. Met vokaalharmonie :

geg-o	doen stromen
geg-mi	overvloedig stromen
nyik-o	trippelen
nyik-mi	zich samen roortbewegen
luk-o	doen zwellen
luk-mi	opzwellen, gezwollen zijn

7.3. Met |ni-| heeft deze verbale konstruktie een H-HLL tonologisch patroon, d. w. z. dat de toonherhaling normaal plaats heeft.

fug-o	vetmesten
ni-fug-ini	vet worden of zijn
luk-o	doen zwellen
ni-luk-mi	opzwellen, gezwollen zijn
teg-o	versterken, sterk maken
ni-tég-ini	rijpen, sterk worden
wal-o	wieden
ni-wál-ini	stann koken, zieden

8. Frekwentatief-wederkerig suffix |-iri|

8.1. Volgt op de kern het suffix |-iri|, dan ontstaat een reeks infinitieven met frekwentatief-wederkerige betekenis.

bog-o	koken, bedriegen
bog-iri	gekoekt worden, elkaar bedriegen

dheth-o	ergeren
dheth-iri	samen geërgerd zijn
lib-o	loeren op
lib-iri	elkaar beloeven
ruk-o	versieren
ruk-iri	elkaar opsieren

8.2. Met vokaalharmonie

bodh-o	genezen
bodh-iri	elkaar genezen
dháng-o	schudden
dháng-iri	geschud worden
bun-o	besturen, regeren
bun-iri	bestuurd worden
mur-o	verhitten
mur-iri	verhit worden

8.3. Het tonologisch patroon van het dissyllabisch suffix kan morfotonologisch ontleed worden als |-iri|. De representatie van |-iri| is /-iri/, waarvan /-iri/ een variant is, wanneer de vorm geïsoleerd (of op het einde van een zin?) voorkomt.

Het probleem van de middentoon in het Dho Alur wordt hier duidelijk gesteld. We menen dat er slechts twee tonemen zijn, nl. H en L. De middentoon is een variant van een hoog echotoneem.

8.4. Met |ni-| heeft deze verbale konstruktie een tonologisch patroon waarin het hoog morfotoneem van |ni-| dubbel wordt voorgesteld, evenals het hoog morfotoneem van |-iri|.

Beide representaties worden gescheiden door een laag toneem op de tweede more van de kernklinker.

mar-o	{	beminnen
ni-már-o		
ni-már-iri		elkaar beminnen
winj-o	{	luisteren, horen, begrijpen
ni-winj-o		
ni-winj-iri		gehoord, begrepen worden
ring-o	{	doorlopen
ni-ring-o		
ni-ring-iri		te veel doorlopen

- 5.4. 2^e pers. mv. De formule [wú- \dot{K}] voor deze imperatief vertoont twee kenmerken : prefigering van het verbaalprefix voor de 2^e pers. mv. |(w)ú-|, en toonherhaling veroorzaakt door het hoog morfotoneem van het prefix. Het echotoneem op de kernklinker wordt als middentoon verwezenlijkt.

wú-cám	eet !
wú-lwóŋ	roept !

- 5.5. Wanneer het hoog morfotoneem van de verbale kern zich op de kernklinker dient voor te doen, heeft de toonherhaling niet plaats (*).

wú-dǝk	keert terug !
--------	---------------

- 5.6. Het algemeen toonpatroon is echter veranderlijk naargelang van de kracht waarmee men het bevel geeft : ofwel het gewone formeel bevel (met kracht) /HMH/, ofwel een verzacht bevel /HMM/ zonder aan te dringen.

wú-cám
wú-lwóŋ

- 5.7. 1^e pers. mv. Een hortatieve imperatief wordt eveneens dikwijls gebruikt. Onderscheid dient gemaakt tussen 'wij (met ons tweeën)' en 'wij (meer dan twee)'.

Voor de aansporing tot ons (twee) gericht, geldt de formule [wá- \dot{K}], terwijl de aansporing tot een groep van meer dan twee (met inbegrip van de spreker) door een formule met een nieuw element wordt uitgedrukt : [wá- \dot{K} -ú] (*).

Het toonpatroon is voor beide vormen steeds /HMH/.

wá-cám	laten we eten (met ons tweeën)
wá-cám-ú ⁸	laten we eten (met meer dan twee)
wá-móth'	laten wij (twee) groeten
wá-móth-ú	laten we groeten (meer dan twee)
wá-dǝk	laten we terugkeren (twee)
wá-dǝkú	laten we terugkeren (meer dan twee)

(*) Bij kernen met fonologische samenstelling /CV/, die we in deze studie niet beschreven hebben, doet het echotoneem zich toch als middentoon voor.

(⁸) [-ú] is het objektsuffix 2^e pers. mv.

(⁹) De wijziging van de kernklinker wordt veroorzaakt door de suffigering van /u/.

6. Presens I

Geeft een handeling te kennen die zich aan het voltrekken is.

- 6.1. De formule voor de eenvoudige vorm van het presens is : [VP- \dot{K} -ó].

Het tonologisch patroon /[^]^/ met variant /[^]^'/ kan morfotonologisch ontleed worden als [VP- \dot{K} -o]. De representatie van het hoog morfotoneem van het [VP] wordt gescheiden van de representatie van het lexicaal morfotoneem door een laag toneem op de tweede more van de prefixklinker.

á-lwóŋ-ó	ik roep (nu)
í-lwóŋ-ó	jij roept (nu)
ê-lwóŋ-ó	hij roept (nu)
wá-lwóŋ-ó	wij roepen (nu)
wú-lwóŋ-ó	jullie roepen (nu)
gi-lwóŋ-ó	zij roepen (nu)

- 6.2. Opmerkenswaardig is dat de vokaalharmonie slechts progressief invloed uitoefent. De verbale prefixen ondergaan geen wijzigingen.

á-cidh-ó	ik ga (nu)
í-cidh-ó	jij gaat (nu)
ê-cidh-ó	hij gaat (nu)
wá-cidh-ó	wij gaan (nu)
wú-cidh-ó	jullie gaan (nu)
gi-cidh-ó	zij gaan (nu)

- 6.3. Het tonologisch patroon /[^]^'/ is zeer duidelijk een voortdurend optredende variant van /[^]^/. Vergelijk :

á-cám-ó rigó káwóni	}	ik eet vlees (nu)
á-cám-ó rigó káwóni		
í-cám-ó rabolo	}	jij eet bananen (nu)
í-cám-ó rabolo		
wá-móth-ó wegwá	}	wij groeten onze vaders
wá-móth-ó wegwá		

7. Preteritum I — Futurum I — Habitualis I

- 7.1. De structurele formule voor het presens I is tevens de basisformule voor het preteritum I, het futurum I en de habitualis I die van elkaar slechts door het toonpatroon onderscheiden worden.

- 7.2. Het preteritum I heeft de formule [VP + \dot{K} + o] waarin het hoog morfotoneem van het VP een echotoneem op de kern heeft, behalve in de 3e pers. enk.

8.4. Voor een vraagzin is er een bijzondere formule met uitzonderlijk toonpatroon : [VP + K + i] (geen toonherhaling voor de 3e pers. enk.).

á-cám-i	... dat ik ete?
i-cám-i	... dat jij ete?
é-cám-i	... dat hij ete?
wá-cám-i	... dat wij eten?
wú-cám-i	... dat jullie eten?
gi-cám-i	... dat zij eten? ⁽¹¹⁾

SAMENGESTELDE VORMEN

9. Presens II

9.1. Presens II duidt een handeling aan die zich aan het voltrekken is ; het kan dus een progressieve vorm genoemd worden.

In de formule [VP + be + K + ó] geeft het morfeem | -be- |, met laag morfotoneem, het 'zijnde, het blijvende' van de handeling te kennen (| -be- | < be-d-o zijn, blijven, zitten).

Het verbaalprefix en de kern hebben een hoog morfotoneem. Alleen het tweede morfotoneem wordt dubbel voorgesteld.

á-be-cám-ó	ik ben etende
i-be-cám-ó	jij bent etende
é-be-cám-ó	hij is etende
enz.	

9.2. Het toonpatroon /''''/ is een variant van /''''/ die vóór een laag toneem optreedt.

á-be-cám-ó kwen	ik eet brij (ben bezig)
i-be-cám-ó kwen	jij eet brij (bent bezig)
é-be-cám-ó kwen	hij eet brij (is bezig)
enz.	

10. Preteritum II

10.1. Het preteritum II is een imperfektum ; het geeft een handeling te kennen die zich aan het voltrekken was.

Deze verbale structuur verschilt van de vorige samengestelde vorm (presens II) op twee vlakken.

⁽¹¹⁾ Met tonologische variant á-cám-i, enz.

Morfologisch wordt het verbaalprefix tweemaal gebruikt en tonologisch heeft dit morfeem telkens een hoog morfotoneem, voorgesteld door twee tonemen.

Het structureel element dat 'het zijnde, het blijvende' aangeeft, kan zowel | -bed- | (de oorspronkelijke verbale kern) als | -be- | zijn. De structurele formule is bijgevolg : [VP + be(d) + VP + K + ó].

De derde persoon enk. heeft geen echotonemen.

á-bé(d)-á-cám-o	ik at, was etende
i-bé(d)-i-cám-o	jij at, was etende
é-bé(d)-é-cám-o	hij at, was etende
wá-bé(d)-wá-cám-o	wij aten, waren etende
wú-bé(d)-wú-cám-o	jullie aten, waren etende
gi-bé(d)-gi-cám-o	zij aten, waren etende

10.2. Het preteritum II vertoont een tonologische variant die zeer veel gebruikt wordt bij vlot en snel spreken. Het eerste hoog morfotoneem wordt dubbel voorgesteld, d. w. /''/ in plaats van /'/.

á-bé(d)-á-cám-o, i-bé(d)-i-cám-o, enz.

11. Habitualis II

11.1 De samengestelde habitualis is een verbale vorm die zowel 'het zijnde, het blijvende' als het 'gewoonlijke' uitdrukt.

De formule is morfologisch dezelfde als voor het preteritum II.

Tonologisch verschilt enkel het eindelement (met middentoon, variant van een hoog toneem) : [VP + be(d) + VP + K + ó].

á-béd-á-cám-ó	ik ben (gewoonlijk) etende
i-béd-i-cám-ó	jij bent (gewoonlijk) etende
é-béd-é-cám-ó	hij is (gewoonlijk) etende
wá-béd-wá-cám-ó	wij zijn (gewoonlijk) etende
wú-béd-wú-cám-ó	jullie zijn (gewoonlijk) etende
gi-béd-gi-cám-ó	zij zijn (gewoonlijk) etende ⁽¹²⁾

12. Subjunctief II

12.1. De samengestelde vorm van de subjunctief heeft niet alleen optatieve betekenis ; door het infigeren van het aspektmorfeem | -bed- | wordt tevens 'het zijnde, het blijvende' uitgedrukt. Aldus kan de betekenis een

⁽¹²⁾ Met variant : á-béd-á-cám-ó, i-béd-i-cám-ó, enz. vóór een structuur met laag toneem (bij vlot spreken).

15.2. De imperatief mv. en de subjunktief I hebben dezelfde morfologische samenstelling en hetzelfde tonologisch patroon : $[VP + \check{K}]$. Deze konstruktie alsmede de $[\check{K}]$ voor de imperatief enk. hebben als kenmerk het ontbreken van het eindelement $[-o]$ dat in alle andere konstrukties wel optreedt.

15.3. Opmerkenswaardig is dat het verbaalprefix in alle omstandigheden en in alle vormen altijd een hoog morfotoneem heeft ⁽¹⁴⁾, met of zonder toonherhaling.

III. VERBALE VORMEN MET OBJEKTSUFFIXEN

16. De voornaamste regels voor de suffigering van de objektsuffixen kan men ala volgt formuleren :

- Wanneer het objektsuffix fonologisch $[V]$ is (enk. : -a, -i, -e), wordt bij de suffigering het eindelement $[-o]$ van de verbale vorm geëlideerd.
- Wanneer het objektsuffix fonologisch $[CV]$ is (mv. : -wa, -wu, -gi), wordt het eindelement behouden.
- Het toonpatroon van de verbale vormen wordt meestal behouden. De elisie van het eindelement veroorzaakt wel enkele wijzigingen in de representaties.

We kunnen de volgende mogelijkheden onderscheiden.

Het eindelement heeft een laag toneem

Het lage toneem wordt op de klinker van de verbale kern voorgesteld wanneer het wordt voorafgegaan door het hoog echotoneem van de kern zelf.

Preteritum I : $[VP + \check{K} + o]$

gi-lwŋ-á	zij riepen mij
á-lwŋ-i	ik riep jou
i-lwŋ-é	jij riep hem

Preteritum II : $[VP + b\acute{e}(d) + VP + \check{K} + o]$

á-bé(d)-á-lwŋ-i	ik riep jou
i-bé(d)-i-lwŋ-á	jij riep mij

Het lage toneem wordt echter geëlideerd wanneer het wordt voorafgegaan door een laag toneem op de kern.

⁽¹⁴⁾ Uitz. : Presens I met $\hat{V}P$ (wellicht $< \hat{V}P - b\acute{e} \dots$)

Futurum I : $[VP + K + o]$

á-lwŋ-i	ik zal je roepen
é-lwŋ-é	hij zal hem roepen

Futurum II : $[VP + b\acute{t} + K + o]$

á-bt-lwŋ-i	ik zal jou roepen
á-bt-lwŋ-é	ik zal hem roepen
é-bt-lwŋ-á	hij zal mij roepen

Het eindelement heeft een middentoon

Hij wordt geëlideerd wanneer het eindelement wordt uitgestoten.

Presens I : $[\tilde{V}P + \check{K} + \acute{o}]$

á-lwŋ-á	hij roept mij
á-lwŋ-i	hij roept jou
á-lwŋ-i	ik roep jou

Habitualis I : $[VP + \check{K} + \acute{o}]$

á-lwŋ-i	ik roep jou (gewoonlijk)
i-lwŋ-é	jij roept hem (gewoonlijk)
é-lwŋ-i	hij roept jou (gewoonlijk)

Presens II : $[VP + b\acute{e} + \check{K} + \acute{o}]$

á-bé-lwŋ-i	ik roep jou (ben bezig)
gi-bé-lwŋ-i	zij roepen jou (zijn bezig)

IV. ONPERSOONLIJKE VERBAALPREFIXEN

17. $[u-]$ (enk.) en $[ju-]$ (mv.) zijn de onpersoonlijke of neutrale verbaalprefixen: *men, het, ze, de mensen*. In de eenvoudige vormen hebben zij altijd een laag morfotoneem. Daardoor wordt het toonpatroon van de verbale structuur dikwijls veranderd (de toonherhaling verdwijnt natuurlijk mét het hoog morfotoneem).

Preteritum I : $[VP + \check{K} + o]$

u-cam-o	men at, men heeft gegeten
ju-cam-o	ze aten, ze hebben gegeten
u-lwŋ-o	men riep, men heeft geroepen
ju-lwŋ-o	ze riepen, ze hebben geroepen

Subjunktief I : [$\acute{V}P + \acute{K}$]

u-lwof	dat iemand moge roepen
ju-lwof	dat de mensen mogen roepen

18. De morfotoneemwijziging in het patroon veroorzaakt homonymie van presens I met habitualis I.

Presens I : [$\acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]

Habitualis I : [$\acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]

u-lwón-ó	men roept (nu of gewoonlijk)
ju-lwón-ó	ze roepen (nu of gewoonlijk)
u-cám-o	men eet (nu of gewoonlijk)
ju-cám-o	ze eten (nu of gewoonlijk)

19. Voor de samengestelde vormen beschikken we niet over voldoende voorbeelden om het toonpatroon van elke vorm te beschrijven. Het blijkt nochtans dat een verbale structuur waarin het onpersoonlijk prefix tweemaal optreedt (cf. preteritum II, habitualis II en subjunktief II), een laag morfotoneem op het eerste prefix heeft en een hoog morfotoneem (maar zonder toonherhaling) op het tweede, zodat het oorspronkelijk toonpatroon helemaal wordt gewijzigd.

Habitualis II : [$\acute{V}P + b\acute{e} + \acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]

u-be-ú-cúdh-ó	iemand ging (gewoonlijk)
ju-be-jú-cúdh-ó	mensen gingen (gewoonlijk)

20. Het futurum II : [$\acute{V}P + b\acute{f} + K + \acute{o}$] heeft een laag morfotoneem behorende tot het onpersoonlijk prefix, terwijl het aspektmorfeme $[-b\acute{r}-]$ zijn hoog toneem behoudt, zoals in ju-bí-nen-ó *de mensen zullen zien*.

21. Het presens II is de enige vorm die een hoog morfotoneem heeft voor het onpersoonlijk prefix : ju-be-cám-ó *ze zijn bezig te eten*, zodat in deze structuur het toonpatroon identiek met het oorspronkelijke blijft.

V. TABEL MET FORMULES

Opmerkingen

1. De vokaalharmonie veroorzaakt varianten van elke basisvorm of verbale structuur met een eindelement : $[-\acute{o}] > [-\acute{o}]$; $[-\acute{ini}] > [-m\acute{r}]$; $[-f\acute{r}\acute{i}] > [-f\acute{r}\acute{i}]$.

2. De middentoon wordt in de formules bewaard hoewel hij hier beschreven werd als een variant van een hoog toneem. Aldus herkent men gemakkelijker het echotoneem.

BASISGEGEVENS

Intransitief	[K]
Transitief	[K + o]
Neutraal	[K + ini]
Frekwentatief-wederkerig	[K + ír]

EENVOUDIGE VORMEN

Imperatief 2 ^e pers. enk.	[K]	Variant
mv.	[wá + K]	[K + í]
1 ^e pers. twee	[wá + K]	
meer	[wá + K + á]	
Infinitief	[ní + K + o]	
Presens I	[$\acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]	
Preteritum I	[$\acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]	
Futurum I	[$\acute{V}P + K + \acute{o}$]	
Habitualis I	[$\acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]	
Subjunktief I	[$\acute{V}P + \acute{K}$]	[$\acute{V}P + \acute{K} + í$] [$\acute{V}P + \acute{K} + í$]

SAMENGESTELDE VORMEN

Presens II	[$\acute{V}P + b\acute{e} + \acute{K} + \acute{o}$]
Preteritum II	[$\acute{V}P + b\acute{e}(d) + \acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]
Habitualis II	[$\acute{V}P + b\acute{e}(d) + \acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]
Subjunktief II	[$\acute{V}P + b\acute{e}(d) + \acute{V}P + \acute{K}$]
Futurum II	[$\acute{V}P + b\acute{f} + K + \acute{o}$]
Futurum III	[$\acute{V}P + b\acute{f} + (b)\acute{e} + K + \acute{o}$]
Narratief	[$\acute{V}P + gám + \acute{V}P + \acute{K} + \acute{o}$]